

SAVEZNIČKI ZRAČNI NAPADI NA SPLIT I OKOLICU I DJELOVANJE NARODNE ZAŠTITE U SPLITU TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Autorica opisuje zračne napade saveznika na Split i okolice potkraj Drugoga svjetskog rata, kao i djelovanje Narodne zaštite na ublažavanju posljedica tih napada. Članak je utemeljen na istraživanju arhivske građe i suvremenih novinskih napisa. Ulo-mak je iz magistarskog rada Saveznička bombardiranja Neza-visne Države Hrvatske što ga je autorica 2006. godine obranila na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, saveznički zračni napadi, Split, Narodna zaštita, ljudski gubici

Formalne odluke o djelovanje savezničkog zrakoplovstva nad jugoslavenskim područjem donesene su na konferencijama predstavnika Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije u Quebecu (14-23. kolovoza 1943), te na konferenciji u Teheranu (28. studenoga – 1. prosinca 1943), gdje je uz spomenute dvije države sudjelovao i Sovjetski Savez. Teheranska konferencija najizravnije je potvrdila međunarodnu afirmaciju jugoslavenskog partizanskog pokreta svojom odlukom da će saveznici Narodno oslobodilačkoj vojsci i Partizanskim odredima Jugoslavije (NOV i POJ) pružati pomoć u oružju, streljivu i vojnim operacijama.¹

1 Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama. Prestrojavanje u znaku kompromisa*, Beograd, 1985, str. 54. Slobodan Nešović navodi da je odluka bila »[...] da se jugoslavenskim partizanima maksimalno pomogne u namirnicama i opremi, kao i akcijama komandosa«, pozivajući se na Churchillovu knjigu, *Drugi svjetski rat*, prema kojoj je ovaj zaključak usvojen 1. prosinca 1943. Nešović navodi da ovog zaključka nema u sovjetskom zborniku dokumenata s Teheranske konferencije, ali je objavljen u američkom zborniku dokumenata iz 1961. Usp. Slobodan Nešović, *Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944-1945*, Zagreb 1977.

Slijedeći konkretniji korak ka usuglašavanju vojnih operacija zapadnih saveznika i partizanskog pokreta bio je susret zapovjednika savezničkih snaga generala Henrya Maitlanda Wilsona i Josipa Broza Tita u Caserti (6-14. kolovoza 1944). Tada je dogovoreno daljnje opskrbljivanje partizanskih snaga oružjem i drugim materijalom, kao i zajedničko djelovanje savezničkog zrakoplovstva i NOV i POJ.² Prema tom dogovoru na udaru su bile prometnice između Ljubljane i Beograda, od Beograda do Soluna i Sofije, te one koje vode od Save prema jadranskoj obali, a zrakoplovi su trebali onesposobiti plovidbu za njemačke ratne potrebe po Jadranu kao i na Dunavu.³

Ozbiljnija djelovanja zrakoplovstva zapadnih saveznika nad jugoistočnom i srednjom Europom započinja, u jesen 1943, nakon zaposjedanja južnih područja Italije. U posljednjim mjesecima 1943. ustrojene su zračne baze u okolici Barija i Foggie, te je otpočelo osvajanje zračnog prostora nad Austrijom i južnom Njemačkom, a nešto kasnije, početkom proljeća 1944, nad Mađarskom i Rumunjskom. Područje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) zahvaćeno je napadima u obje faze. Prva je na udaru bila dalmatinska obala gdje su prva saveznička bombardiranja na sve veće gradove izvedena potkraj 1943. godine. Naredne, 1944, započeli su napadi na sjevernije krajeve, koji će na tom prostoru biti učestaliji od proljeća 1944. godine.

Split su još za vrijeme talijanske okupacije Dalmacije prelijetali saveznički zrakoplovi koji su izvodili izviđačke i borbene zadaće na području jugoistočne Europe. Zabilježena su nadlijetanja 22. travnja i 13. svibnja 1943, te se već tada počelo s uzbunjivanjem građanstva.⁴ U rujnu 1943. u Splitu su se u izmijenile tri vlasti: talijanska okupacija, nakon gotovo dvije i pol godine, završila je 11. rujna, potom će dva tjedna gradom vladati partizani, zatim je uslijedio ulazak njemačkih vojnih postrojbi. Nedugo potom ustrojile su se i službe civilne vlasti NDH.⁵ U Split se preseljava i sjedište Velike župe Cetina koje je do tada bilo u Omišu. U Splitu je bilo i sjedište Glavarstva građanske uprave za pripojena područja Dalmacije, na čelu s Brunom Nardellijem.⁶

2 Dušan Biber, *Tito-Churchill. Strogo tajno*, Zagreb 1981, str. 258-259.

3 Zdenko Ulepić, *Vazduhoplovna komponenta u strategiji oružane borbe, Jugoslavensko ratno vazduhoplovstvo u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1981, str. 101; Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941-1945*, Beograd, 1972, str. 91.

4 Slavko Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, *Kulturna baština: časopis za pitanja prošlosti splitskoga područja*, god. 18, sv. 24-25, Split 1994, str. 178.

5 *Kronologija Splita 1941-1945*, Split 1979, str. 12, 13, 17, 18.

6 Nikica Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943-studen 1944), *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 31, Zagreb 1998, str. 56-57.

Za vrijeme dvotjedne partizanske vladavine u Splitu njemački zrakoplovi su u nekoliko navrata bombardirali grad pričinivši ljudske gubitke i materijalnu štetu.⁷ Splitsko brodogradilište bilo je u rujnu 1943. oštećeno u bombardiranjima njemačkih zrakoplova, a uništavale su ga i partizanske snaga koje su se povlačile iz grada. Novouspostavljena vlast nastojala je bezuspješno obnoviti rad koji bi zadovoljavao popravak ribarskih brodica.⁸ Dio radnika zadržan je za rad na popravcima štete nastale u rujanskim bombardiranjima.⁹

Bombardiranja i zračni napadi na Split i okolicu

Nakon ulaska njemačkih snaga u grad prvo nadlijetanje zrakoplova nepoznate »narodnosti«, nad Splitom zamijećeno je 19. listopada 1943. u 22.10 sati. Pri tomu su nad Splitom bacili promidžbeni materijal, engleski letak »Pobeda«, pisan na ćirilici, te još jedan letak koji je ukazivao na snagu savezničkih zrakoplova kojih se i sam »Hitler plaši«, a koji će osvetiti Beograd »hiljadu puta«. Ta prva nadlijetanja bila su pretežno izviđačkog karaktera s povremenim napadima strojnicama, a bilo je i preleta velikih jata na putu do ciljeva u Mađarskoj i Rumunjskoj.¹⁰

Splitski dnevnik *Novo doba* objavio je 6. listopada tekst o prelijetanju Splita od strane savezničkih zrakoplova, te vijest da je jedan »Messerschmitt« u izviđačkom letu presreo 4 britanska zrakoplova »Spitfirea« i oborio ih.¹¹ U *Hrvatskom narodu* je objavljen kraći tekst pod naslovom »Uništeno 9 angloameričkih bombardera i lovaca prilikom prvog pokušaja da se približe dalmatinskoj obali«. U tekstu se navodi da se skupina savezničkih bombardera i lovaca približavala »jednom njemačkom uzletištu u blizini dalmatinske obale«, te da je oboreno 6 »Lightninga« i 3 »Mitchella«. Članka opovrgava tvrdnje da je Split bombardiran, iako kaže da su zrakoplovi iz »nužde« morali, uslijed borbi, izbaciti bombe na »velikoj udaljenosti od cilja«. Također optužuju angloameričku promidžbu da širi »lažne vijesti« i unose nemir u stanovništvo.¹²

Prvi napad manjih razmjera izvelo je 12 zrakoplova 21. listopada 1943. na luku Poljud. Slijedeći napadi na luku bili su 31. listopada u poslijepodnevni satima kada je napadnuto i područje Spinuta gdje se nalazila protuzrakoplovna bitnica. U ovom napadu pogođen je i parobrod na kojem su se nalazili ranjenici i zarobljenici. Brod

7 *Kronologija Splita 1941-1945*, str. 257-265; HDA, Vrhovni sud NRH, stup 6/46, II dio, str. 840-841; Sibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split 1979, str. 690.

8 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943-studenj 1944), str. 60.

9 *Novo doba* (Split), 15. prosinca 1943, str. 2.

10 HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH), kut. 203, NO-II, 3822/43, inv. 9894; *Novo doba*, 21. listopada 1943, str. 1.

11 *Novo doba*, 26. listopada 1943, str. 1.

12 *Hrvatski narod* (Zagreb), 28. listopada 1943, str. 1.

je izravno pogođen, izbio je požar, a smrtno je stradalo 35 ljudi. Sljedećeg dana, 1. studenoga, ponovno su u tri navrata napadnute protuzrakoplovne bitnice, carinska skladišta, željeznička postaja i bordovi na Poljudu. U napadima je srušeno nekoliko kuća u Gojsalića ulici, a jedna saveznički zrakoplov pogođen je i pao je u splitsku luku. U napadu su poginule 2 osobe, a nekoliko ih je ranjeno.¹³

U studenom 1943. Split je bombardiran dva puta. U tim napadima, 7. i 10. studenoga, gađana su lučka i željeznička postrojenja, a pogođeno je i nekoliko stambenih zgrada na Bačvicama.¹⁴ U napadu 7. studenoga počinjena je veća materijalna šteta na brodogradilištu, dok je u napadu 10. studenoga oštećeno skladište u luci, srušeno je pet kuća na Bačvicama, a nekoliko ih je oštećeno.¹⁵ O rušenju jednog dijela stambene kuće na Bačvica u *Novom dobu* čak je napisan i šaljiv tekst koji prepričava razgovor bračnog para, parafrazirajući narodnu poslovicu da na ženi »počivaju tri Antuna u kući«, a onaj jedan kojeg ona nije držala »morao se srušiti«.¹⁶

Na Split je u ovim napadima bačeno 20 bombi. Poginula su 2 njemačka vojnika, a ukupno je ranjeno 9 osoba. Srušene su 2 kuće, 13 kuća je lakše i teže oštećeno, 35 stanova potpuno uništeno, a 150 teže i lakše oštećeno. Na Wilsonovoj obali bilo je oštećeno više kuća, a stradala je i Bregovita ulica, kao i gat Sv. Petra na koji su pale 3 bombe. Tijekom dana i noći stražari su čuvali ruševne objekte, te su pod vodstvom upravitelja zgrada pomagali građanima u spašavanju imovine. Ljudi su bili prestrašeni i sa strepnjom su iščekivali nove napade. I dalje je gorući problem bio taj što je grad bio blokiran i nije se mogla osigurati normalna prehrana stanovništva. Jedine namirnice u malim količinama dostavljane su iz Sinja. Redarstveni upravitelj Celebrini žalio se Ministarstvu za oslobođene krajeve na nepostojanje »inicijative, hrabrosti i živaca« kod svih predstavnika državnih službi da se u potpunosti uključe u otklanjanje posljedica bombardiranja. Posebno je kao nemio događaj izdvojio dijeljenje brašna samo službenicima Ministarstva promete što je izazvalo negodovanje drugih građana.¹⁷ U tom napadu niti jedan civil nije izgubio život jer se stanovništvo pridržavalo propisanih mjera zaštite, te je gradska uprava pohvalila građane zbog discipline.¹⁸ Povjerenik OZN-e koji je pratio stanje na području Poljica dojavio je podatke o kretanju vojske i vojnog materijala koje su trebali proslijediti saveznicima

13 HDA, Ministarstvo oružanih snaga Nezvisne Države Hrvatske (MINORS NDH), Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 295/43 (22. listopada 1943), Dnevno izvješće br. 305/43 (1. studenoga 1943) i Dnevno izvješće br. 307/43 (3. studenoga 1943); HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 38, POC za Split, OS – 6/681, str. 27-28.

14 *Novo doba*, 12. studenoga 1943, str. 2.

15 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 315/43. (11. studenoga 1943) i Dnevno izvješće br. 316/43. (12. studenoga 1943).

16 *Novo doba*, 13. studenoga 1943, str. 2.

17 HDA, MUP NDH, kut. 203, NO-II, 3624/43, inv. br. 9848.

18 *Novo doba*, 12. studenoga 1943, str. 2.

da ne bi njihovo zrakoplovstvo izgubilo » (...) sjajne prilike da zada neprijatelju teških udaraca«. ¹⁹

U prosincu 1943. Split je bombardiran u dva navrata, 2. i 3. prosinca. Građane je iznenadila činjenica da je nekoliko manje razornih bombi palo i u samo središte grada. *Novo doba* izvijestilo je o napadu koji je izveden izbacivanjem bombi »nasumce« po gradu, tako da su one padale oko biskupske palače, državne bolnice, kod kina »Central«, u Nodilovoj ulici, a oštećena je djelomično jedna kuća unutar zidina Dioklecijanove palače, u Bosanskoj ulici. ²⁰ U napadima je oštećenja zadobio i samostanski internat »Djevojaka milosrđa«. ²¹ *Hrvatski narod* ove napade nazvao je »terorističkim«. ²² Napadi su izvedeni noću, a prema prvom prebrojavanju poginulo je 6 osoba i počinjena je i manje materijalne šteta. Zamijećene su i pljačke ruševina što su vlasti nastojale spriječiti. ²³

Napad 5. prosinca dogodio se u 15 sati kada je 27 bombardera u tri navrata napalo je istočni dio grada, Lučac. U ovom napadu stradale su pretežito stambene zgrade u tadašnjoj Tartaglinjoj²⁴, Zvonimirovoj, Rokovoj i Smodlakinoj ulici te Radunici, a pogođen je i Pazar. Tada je gradska tržnica premještena u Hrvojevu ulicu. Bombe koje su padale po Pazaru oštetile su i dominikanski samostan iz 17. stoljeća. Napad se ponovio i sljedećeg dana. ²⁵ U napadu 5. prosinca bombe su padale i u blizinu samostana Sv. Klare. Jedna bomba porušila je samostanski zid, a druga od 500 kilograma pala je na »lurdsku spilju« u dnu samostanskog vrta. U samoj unutrašnjosti samostana od detonacija razlupala su se stakla, izbila vrata i popadali stropovi. ²⁶ Prema nekim izvorima u ova dva napada na Split, 5. i 6. prosinca 1943, poginulo je 170 osoba, od toga 20 njemačkih vojnika, a 30 osoba je ranjeno. ²⁷

Mjesni obavještajni centar OZN-e za Split u svom izvještaju navodi da je u tim napadima poginulo i ranjeno oko 150 ljudi i da se iskapanja nastavljaju te da je porušeno oko 40 zgrada. Ogorčenje građana Splita tim napadima bilo je veliko pa su počeli otvoreno na ulici govori protiv Engleza te su napade smatrali »čisto terorističkim«. ²⁸ O tim napadima, kao i svim događanjima od travnja 1941. pa do

19 HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 36, 11.15.11.20.3, OS 7/804.

20 HDA, MINORS, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 338/43. (4. prosinca 1943); *Novo doba*, 4. prosinca 1943, str. 2.

21 HDA, Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske (NRH), stup 6/46, II dio, str. 842.

22 *Hrvatski narod*, 5. prosinca 1943, str. 1.

23 HDA, MINORS, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 339/43. (5. prosinca 1943).

24 Danas ulica kralja Zvonimira.

25 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 341/43. (7. studenoga 1943) i Dnevno izvješće br. 342/43. (8. prosinca 1943); S. Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, str. 182.

26 Anka Petričević (S. Marija od Presvetog srca), *Samostan Svete Klare u Splitu 1308-1978*, Split 1979, str. 35.

27 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943-studen 1944), str. 71.

28 HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 38, OS 7/745, str. 58.

siječnja 1944, splitski biskup Kvirin Bonefačić u opširnom pismu od 25. siječnja 1944. izvijestio je Državno tajništvo Vatikana. U pismu biskup Bonefačić navodi da se »opetovano« bombardiraju gradovi u njegovoj biskupiji, Omiš, Makarska i Metković, te iako se ciljaju luke i brodovi, pogađaju se i privatne zgrade i crkve. Biskup također izvještava da od bombardiranja »pate« i gradovi Zadar, Šibenik, Gruž–Dubrovnik s »nemalim žrtvama i velikim štetama na zgradama«.²⁹

Iznenadjenje Splitskana napadima na njihov grad bilo je tim veće što se u gradu stvaralo ozračje da grad neće biti bombardiran jer se nedugo prije suprotstavio njemačkim vojnim snagama, a brojno je stanovništvo otišlo s partizanima, te se od američkih i britanskih zrakoplova očekivala samo »čokolada i kakao«.³⁰ Bez obzira jesu li takve naznake uistinu i postojale među građanstvom, novouspostavljene vlasti nastojale su, osobito preko novina, ukazivati na tu »nelogičnost« i koristiti je u promidžbene svrhe. Tako pisac teksta »Gangsteri nad Splitom« piše da je napad 5. prosinca »poljuljao« anglofilstvo Splitskana i sugerira građanima da »zločinac ostaje uvijek zločinac makar bio i u vojsci engleskog kralja«.³¹

Početak prosinca održan je u Pansionu Schiller sastanak njemačkih i hrvatskih predstavnika da bi se dogovorio popravak porušenih zgrada i izgradnja skloništa, te tako omogućilo izbjeglim Splitskanima da se vrate u grad.³²

Bruno Nardelli, glavar građanske uprave za Dalmaciju, javio je 14. prosinca u Zagreb da je nakon nekoliko napada početkom prosinca ispod ruševina izvučeno 80 žrtava, većinom civila, te da se otkopavanje i dalje izvode. Najviše žrtava prouzročio je izravan pogodak u višekatnicu u Tartaglinoj ulici gdje je u podrumskom skloništu stradalo 30 osoba. Nardelli je zatražio pomoć preko Crvenog križa u novcu, hrani i odjeći.³³ Crveni križ iz Zagreba poslao je, preko gradskog poglavarstva u Metkoviću, lijekove za postradalo stanovništvo.³⁴ I biskup Bonefačić uputio je poziv Splitskanima da pomognu postradale sugrađane u novcu, hrani i odjeći, te pozvao najugroženije da se jave u Biskupsku kuriju.³⁵

Dana 11. prosinca 1943. biskup Bonefačić održao je u franjevačkoj crkvi Gospe od zdravlja na Dobrome misu zadušnicu za poginule u Splitu i Kaštel-Sućurcu, koji je također bombardiran 5. prosinca 1943.³⁶

29 HDA, Vrhovni sud NRH, stup 6/46, II dio, str. 835- 843.

30 *Novo doba*, 4. prosinca 1943, str. 2.

31 Isto, 7. prosinca 1943, str. 2.

32 HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 38, 11.23.5 – 11.24.3, OS – 7/754, str. 74.

33 HDA, Ministarstvo skrbi za postradale krajeve Nezavisne Države Hrvatske (MSPK NDH), kut. 4, 5702/44, Taj. 223/43–31. (unutar ovog spisa nalazi se više dokumenata koji nemaju paginaciju na stranici stoga ću uz zajedničku im signaturu navoditi i izvorni urudžbeni broj dokumenta).

34 Državni arhiv u Splitu (DAST), Velike župe Cetina, kut. 12, Velika župa Cetina, br. 2754/43.

35 *Novo doba*, 10. prosinca 1943, str. 1.

36 *In memoriam. 50. obljetnica savezničkog bombardiranja 1943-1993*, Kaštel-Stari, 1993, str. 10.

Zbog učestalih zračnih napada na grad Biskupski ordinarijat je, 6. prosinca 1943, dozvolio klarisama izlazak izvan klauzure kako bi mogle potražiti zaklon.³⁷ Biskup Bonefačić obratio se pismom papi u kojem je upozorio da u Splitu i njegovoj okolici ne djeluje nikakva protuzračna obrana, te da je u napadima oštećeno 7 crkva, 4 samostana i krov katedrale. Obavijestio je i o napadu na crkvu u Kaštel-Sućurcu rekavši da tamo nema vojnih ciljeva, a jedini mogući cilj, tvornica cementa, udaljena je od naselja 2 kilometra i tada već nije radila godinu dana.³⁸

Stalan problem, i to ne samo u Splitu nego i drugim bombardiranim gradovima, predstavljalo je pljačkanje namještaja i vrijednih stvari u ruševinama, pa su stoga vlasti u Splitu odredile oštre mjere, strijeljanje na licu mjesta i postavljanje natpisa na leš, a u gradu su postavljena i vješala za te pljačkaše, koji su nazivan »hijenama« i »strvinarima«.³⁹

Život u Splitu obilježavao je stalni strah: »Sviet se boji obale, vojnih objekata, vozila, te vidi čak i u svakom pojedinom vojniku neku opasnost, koja ugrožava okolinu, ovo pojačava napad na Sućurac, jer je u tom mjestu bila jedna njemačka satnija, pa narod tvrdi da je neprijatelj za to znao i da je to razlog zašto je ovo mjesto bombardirano i toliko porušeno. U samom Splitu ljudi napuštaju grad i sklanjaju se u poljske kuće a drugi sele bezglavo iz jednog diela grada u drugi, te se opažaju navečer ciele povorke koje se kreću sa najpotrebnijim priborom za spavanje na Marjan, ili na neka druga manje ugrožena mjesta.«⁴⁰

Unatoč činjenici da je savezničko zrakoplovstvo »istresalo« bombe bez pretjeranog mara za stradanje civilnog stanovništva, ipak ti napadi nisu u cijelosti bili prepušteni slučajnosti. U prilog tvrdnji ide i slučaj postavljanja sirena na određena mjesta u gradu. *Novo doba* objavilo je 19. studenoga 1943. pismo Narodne zaštite u kojem se traži premještaj sirena za uzbunjivanje prema rubnim dijelovima grada, koja su do tada pretrpjela najviše razaranja. Razlog je bio i taj što su stanovnici vrlo prometne Solinske ceste jedva mogu razaznati zvuk sirene zbog buke motornih vozila, te se preporučalo da se sirena smjesti kod »Perasićeve garaže«. S toga mjesta sirenu su mogli dobro čuti i stanovnici Kopilice, koja je bila često napadana iz zraka. Pritužba na buku motornih vozila koja je ometala sirene za uzbunjivanje, jedino se mogla odnositi na vozila koja su prevozila vojni materijal i ljudstvo, a upravo su to bili važni ciljevi savezničkom zrakoplovstvu.

Stanovništvo Solinske ceste s kućnog broja 32 tražilo je da se ukloni olupinu jednog autobusa koja privlači pažnju zrakoplova koji »vježbaju ciljanje na njemu«.⁴¹

37 Isto.

38 *Novo doba*, 7. prosinca 1943, str. 1.

39 Isto.

40 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943-studen 1944), str. 71.

41 *Novo doba*, 19. studenoga 1943, str. 2.

Glavar građanske uprave Bruno Nardelli uputio je vezano za napad na Split i Kaštel-Sućurac brzovjav Ministarstvu za oslobođene krajeve i predsjedniku središnjice Crvenog križa u Zagrebu dr. Kurtu Hühnu. Nardelli iznosi broj od 300 poginulih u Kaštel-Sućurcu, što je pak bio pretjeran broj. Zanimljiva je njegova zadnja rečenica u kojoj moli da obavijeste Ivana Meštrovića da »podigne svoj glas i uloži autoritet kod Crvenog križa.«⁴²

Gradonačelnik Zagreba I. Werner uputio je 11. prosinca 1943. brzovjav sućuti gradonačelniku Splita Stjepanu Vukušiću i pomoć »od milijun kuna za postradalo pučanstvo.«⁴³ Nema podataka kako je ta pomoć utrošena, ako je uopće dospjela do Splita.

Na splitska brodogradilišta, Sv. Kajo i Sućurac, 26 zrakoplova izvelo je napad 13. prosinca 1943. godine.⁴⁴ U noći 15. prosinca 1943. Split je ponovno bombardiran. Pogodene su tri kuće u Gojsalića ulici na Bačvicama. Ljudskih žrtava nije bilo, a stradale su 2 koze i 1 konj.⁴⁵ U gradu se sve teže živjelo, a ljudi su bili napeti do krajnosti jer se sirena za uzbunu oglašavala 10 do 15 puta na dan, a nerijetko je bilo i gladovanja.⁴⁶

Slike porušenog Splita koristio je u svojoj promidžbi protiv angloameričkih snaga i zagrebački *Hrvatski narod*, koji je 29. prosinca 1943. na naslovnici donio sliku porušene kuće u čijoj unutrašnjosti se vidi prostrti stol, a legenda ispod slike aludira na gađanje »ratnih ciljeva«.⁴⁷ Jedna očevitkinja koja se s djecom sklonila na Meje, opisala je u svom dnevniku jedna od prosinačkih napada na Split riječima: »Jedna je bor odletio u vis, zemlja je sipala okolo. Svaku smo bombu vidjeli. Ljudi su bježali kao ludi u polje. Mala Lenka molila svetog Antu!«.⁴⁸ Pred Božić 1943. Split je, prema riječima jednog očevica, izgledao kao »ukleti grad«, bez rasvijetljenih ulica na kojima bi se zatekao i koji »obezglavljeni« i »mršavi« stanovnik.⁴⁹

Krajem prosinca 1943. i u siječnju 1944. u Splitu i okolici nalazio se manji broj njemačkih vojnika, domobrana uopće nije bilo, a pripadnika ustaške vojnice bilo je jedino u sklopu radne bojne. Sveukupno do 1.000 ljudi.⁵⁰

Zračni napadi na Split i traženje predstavnika državne vlasi iz Splita da se izmjesti žene i djeca iz dalmatinskih gradova, jer ti gradovi nemaju protuzračnu obranu,

42 Isto, 12. prosinca, 1943, str. 1.

43 *Hrvatski narod*, 12. prosinca 1943, str. 2; *Novo doba*, 14. prosinca 1943, str. 2.

44 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 349/43. (15. prosinca 1943).

45 *Novo doba*, 17. prosinca 1943, str. 2.

46 *Novo doba*, 17. prosinca 1943, str. 2; Snježana Grković-Janović, *Lujzin dnevnik*, Zagreb 2008, 39.

47 *Hrvatski narod*, 29. prosinca 1943, str. 1.

48 S. Grković-Janović, *Lujzin dnevnik*, 41.

49 HDA, Državni izvještajni i promidžbeni ured pri predsjedništvu vlade NDH, Glavni ravnateljstvo za promidžbu (GRP), kut. 3, Taj. 261/44, str. 3-4.

50 HDA, Državni izvještajni i promidžbeni ured pri predsjedništvu vlade NDH, GRP, kut. 3, Taj. 261/44, str. 5.

potakli su pomoćnika ministra unutarnjih poslova NDH Vjekoslava Vrančića da zatraži u prosincu 1943. od predsjednika hrvatske vlade Nikole Mandića sazivanje sjednice vlade. Predložio je i ostale sudionike: ministra za oslobođene krajeve Edu Bulata, izaslanika ministra i zapovjednika oružanih snaga Miroslava Navratila⁵¹, njemačkog poslanika Siegfrieda Kaschea i opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu Edmunda Glaisea von Horstenaua.⁵²

Prvo organizirano dostavljanje hrane za stanovništvo Splita, od kapitulacije Krajevine Italije, vezano je za nasukani talijanski brod »San Gigi« koji je prevezio pšenicu.⁵³ Nijemci su taj brod predali velikoj župi Dubrava koja nije zalihe s toga broda koristila samo za svoje potrebe nego je i 40 vagona pšenica dodijeljeno Splitu i Šolti. Do kraja prosinca 1943. otpremljen je 21 vagon preko Metkovića za Split. Preostala količina pšenice tovarila se na željezničkoj postaji Gruž koja je bila napadnuta iz zraka, te se utovar odvijao u izvanrednim prilikama.⁵⁴

I tijekom 1944. nastavili su se napadi na Split. Dana 3. siječnja 1944, oko podneva, jato od 12 zrakoplova bombardiralo je Split s oko 1.000 bombi od 50 do 500 kilograma.⁵⁵ Odmah nakon napada utvrđeno je da su 4 osobe smrtno stradala, a više njih ranjeno, što nije bio konačan broj.⁵⁶ O ovom napadu također je izvijestio i *Hrvatski narod* od 5. siječnja u kraćem tekstu u kojem tvrde da su »angloamerički ratni izvještaji posve izmišljeni« jer nisu pogođeni lučki i vojni ciljevi nego »crkvene i građanske zgrade«.⁵⁷

U ovom su napadu neoromanička crkva Sv. Petra i crkva Sv. Roka iz 17. stoljeća do temelja srušene, a izravne pogotke zadobila je biskupska palača, kao i zgrada uredništva *Novog doba* u Zvonimirovoj ulici. Oštećenja je zadobio dominikanski i samostan Sv. Klare, a štete je bilo na krovu katedrale, u samostanu Sv. Jeronima na Poljudu, kod sestara Otkupiteljevih u Dobri, te kod otaca Konventualaca. Interijer biskupove palače oštećen je u takvoj mjeri da je bio neuporabiv, kao i zapadno krilo zgrade Režije duhana.⁵⁸ Urušeni zvonik Sv. Petra sablasno je stršio sve do ožujka 1946. kada je miniranjem uklonjen.⁵⁹ Na mjestu crkve Sv. Roka ostala je samo hrpa kamenja. Znatno je bila porušena i stambena četvrt u Rokovoj ulici, a u Zvonimi-

51 M. Navratil je u siječnju 1944. postavljen za vrhovnog nadzornika Zemaljske obrane NDH sa zadatkom ustrojavanja obrane Zagreba i drugih gradova od napada iz zraka. Usp. *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1997, str. 289.

52 HDA, MUP NDH, kut. 203, NO-II, 3964/43, inv. br. 9931.

53 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943-studen 1944), str. 61.

54 HDA, Ministarstvo za oslobođene krajeve Nezavisne Države Hrvatske (MOK NDH), kut. 2, 164/44.

55 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. 5/44. (5. siječnja 1944).

56 *Novo doba*, 4. siječnja 1944, str. 1.

57 *Hrvatski narod*, 5. siječnja 1944, str. 2.

58 HDA, Vrhovni sud NRH, stup 6/46, II dio, str. 843.

59 Slavko Muljačić, Izgradnja Splita 1944-1969, *Urbs*, Split 1969, str. 51.

rovoj je uništen vodovod i kanalizacija što je dovelo do poplave nečiste vode.⁶⁰ Zbog stradanja predjela grada zvanog Lučac, te crkve Sv. Petra i crkve Sv. Roka, Biskupski ordinarijat u Splitu tražio je osnivanje nove župe oko crkve Gospe od Pojšana.⁶¹

Sljedeći napad dogodio se 7. siječnja, kada je prema Bečkom Novom Mjestu poletjelo 69 »Letećih tvrđava« i 51 »Lightning«. Usputno su napali Maribor i Rijeku, a jedna »Leteća tvrđava« sručila je bombe na tri motorna broda u splitskoj luci.⁶² Protuzračna obrana oborila je 12. siječnja, u 8 sati, jedan britanski lovac u kojem su nađeni i posmrtni ostaci pilota.⁶³ Dana 21. siječnja 1944. izvedena su dva napada, a u njima je sudjelovalo 27 lakših bombardera. Ljudske žrtve nisu zabilježene, a učinjena je materijalne šteta.⁶⁴

U napadu 22. veljače 12 zrakoplova napalo je Split i prouzročilo materijalnu štetu, a jedna je žena lakše ranjena.⁶⁵ Brodogradilište Sv. Kajo i Kopilica napadnuti su 28. veljače. Smrtno stradalih nije bilo, a dvoje ljudi je ranjeno. U ovom napadu oštećen je dovodni kanal gradskog vodovoda u dužini od deset metara što je dovelo do problema u opskrbi s vodom.⁶⁶

Istoga dana, prema obavijesti njemačkog zapovjedništva, u 11.30 sati, protuzračna obrana oborila je na području Dugopolja jedan engleski zrakoplov.⁶⁷ Dana 3. ožujka 1944. bombardirane su Bačvice. U tim napadima znatan broj bombi pao je i u more što je izazvalo pomor ribe koju su građani sakupljali iz čamaca.⁶⁸

Zbog velikog broja neeksplozivnih bombi Narodna zaštita zahtijevala je od stanovništva da prijavljuje mjesta gdje se one nalaze kako bi se izbjegle nesreće.⁶⁹ Gradska luka bombardirana je 11. ožujka kada je na to područje 5 zrakoplova izbacilo oko 100 bombi koje su većinom pale u more. Nije bilo žrtava niti veće materijalne štete.⁷⁰ U napadu 19. ožujka 1944. srušen je svjetionik kod Sustjepana, a oštećenja je bilo i na brodogradilištu u Vranjicu.⁷¹ Dana 24. ožujka 1944. četiri »Liberatora« bacila su oko 15 bombi na Bačvice i Firule. Veći broj bombi završio u moru te je počinjena samo manja materijalna šteta.⁷²

60 HDA, MSPK NDH, kut. 4, 5702/44, V.T. 8/1944.

61 HDA, MOK NDH, Biskupski ordinarijat u Splitu obraća se 27. veljače 1944. Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja radi osnivanje župe oko crkve »Gospe od Pojšana«, b.b. 1944.

62 Abdulah Seferović, Leteće tvrđave iznad Zadra, *Slobodna Dalmacija* (Split), 25. listopada 1984, str. 16.

63 *Novo doba*, 13. siječnja 1944, str. 2.

64 Isto, 23. siječnja 1944, str. 2.

65 Isto, 23. veljača 1944, str. 3.

66 Isto, 29. veljača 1944, str. 3.

67 Isto, 2. ožujka 1944, str. 3.

68 Isto, 4. ožujka 1944, str. 3.

69 Isto.

70 Isto, 12. ožujka 1944, str. 3.

71 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće Ia br. 81/44. (21. ožujka 1944).

72 Isto, 25. ožujka 1944, str. 3.

Osim zračnih djelovanja, bilo strojničkom vatrom i bombardiranjem, na splitskom području saveznički zrakoplovi su također snabdijevali partizanske snage streljivom i oružjem. Tako je zamijećeno da su tijekom noći 21. ožujka 1944. engleski zrakoplovi izbacili na periferiju Splita »tri zamota po 3 strojopuške i 2880 metaka«. ⁷³

Prometna nepovezanost Splita s drugim odredištima bio je stalan problem za vojne i civilne vlasti. Lička željeznička pruga Zagreb–Ogulin–Knin–Split bila je uništena. Split je imao kopnenu vezu samo sa Sinjem. Veza sa sjevernim predjelima vodila je preko Broda na Savi, bosanskom uskotračnom prugom, do Mostara, odnosno željezničke postaje Žitomislić. ⁷⁴ Tamo se odvijao ukrcaj u kamione i preko Imotskog putovalo se za Split. Upravo je taj prometni smjer, Mostar–Split, bio čest cilj savezničkih zrakoplova, pa su se vlakovi na tom pravcu pokušavali sklanjati u tunele ili na neke skrovite položaje kako bi izbjegli napade iz zraka. ⁷⁵

Prema nekim sumarnim podacima, u razdoblju od 1. do 25. ožujka 1944. na splitskom području uzbuna je oglašena 77 puta. Sam grad bombardiran je 5 puta, a okolica je 9 puta bombardirana i 4 puta napadnuta strojničkom vatrom. U tim napadima teško je ranjen 1, a lakše 7 njemačkih vojnika. Teže je oštećeno 5, a lakše 134 kuće. U splitskoj luci potopljena su 4 broda. ⁷⁶ Takvo djelovanje savezničkog zrakoplovstva, kao i učestali partizanski prepadi na prometnice, otežavali su i vojni i civilni promet.

U glasilu 26. dalmatinske divizije NOVJ, *Naše borbe*, u svibnju 1944. objavljen je članak »Akcija na Šolti« gdje se opisuje pomorsko–suhozemna akcija na njemačke snage na Šolti. Navodi se da je pomoć saveznika bila znatna i da su saveznici partizanima stavili na raspolaganje sva potrebna sredstva, a sama bitka je započela u 6.20 sati, kada su saveznički zrakoplovi započeli napad strojničkom vatrom i bombama na njemačke položaje. ⁷⁷

Dana 3. lipnja 1944. u 10 sati pojavilo se nad Splitom oko 30 savezničkih bombardera koji su u dva naleta »bacali bombe gdje su stigli«, tako da je najviše stradala gradska tržnica u Hrvojevoj ulici, gdje je Pazar preseljen nakon bombardiranja 5. prosinca 1943, zatim predio oko Srebrnih vrata Dioklecijanove palače i područje oko crkve Sv. Dominika. ⁷⁸ Potom je, oko 13 sati, također u dva naleta, oko 70 bombardera bacilo oko 1.000 razornih bombi na gotovo čitavo područje grada, »od

73 HDA, MUP NDH, kut. 20, U.P.M.T. 1659/44, inv. br. 7120.

74 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije, str. 58.

75 HDA, Glavno nadzorništvo rizničke straže Nezavisne Države Hrvatske (GNRS NDH), 7149/44, kut. 35.

76 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943–studen 1944), str. 72, bilj. 81.

77 *Naše borbe*, god. I, br. 1, 13. maj 1944, str. 2–4, HPM, Zbirka Vis, inv. br. 103.

78 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 6566/44; S. Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, str. 185.

Firula do Meja, od Pojišana do Predgrađa, od Poljičke ceste do visova Marjana, a osobito na Veli Varoš.⁷⁹ Ovaj napad na Split bio je povezan s borbama za otok Brač, koje su otpočele 1. lipnja, napadom jedinica 26. divizije NOV i POJ, britanskih komandosa i jedne američke planinske čete. Borbe su okončane 4./5. lipnja povlačenjem partizanskih i savezničkih postrojbi na Vis.⁸⁰ U zračnim napadima na Split, u svrhu podrške spomenutim vojnim operacijama, poginulo je oko 300 ljudi, a velik broj ljudi bio je ranjen. Prema jednom kasnijem izvješću navodi se da je napad izveden u četiri naleta, da su bačene 672 bombe, a da je poginulo 228 osoba, 114 je teže, a 39 lakše ranjeno.⁸¹ Mjesni obavještajni centar OZN-e za grad Split navodi u svom dnevnom izvješću od 7. lipnja da je u napadima smrtno stradalo 25 civila, 20 njemačkih vojnika, 22 domobrana i dvojica ustaša, da je više od tisuću ljudi ranjeno, a iskopavanja još nisu bila završena. Također se navodi da je pomutnju zbog bombardiranja iskoristilo 150 zatvorenika za bijeg.⁸²

Različiti podaci o broju poginulih, ranjenih, količini izbačenih bombi i stradalih kuća, tijekom ovog napada, nalaze se u arhivskim izvorima i u literaturi. Uglavnom se broj poginulih kreće od 222 do 300 ljudi, broj ranjenih od 200 do 345, s tim da je u narednim danima poslije bombardiranja bilo onih koji su umrli od zadobivenih ozljeda. Također i broj bačenih bombi varira od 672 do 1.000. U jednom onovremenom izvješću navedeni su slijedeći podaci: 227 mrtvih, teže ranjenih 78, lakše ranjenih 140, potpuno srušenih kuća 121, teže oštećenih kuća 217, lakše oštećenih kuća 210, srušenih obrtničkih radnji 14, bačenih bombi 620, neeksplodiranih bombi 30.⁸³ Broj poginulih njemačkih vojnika ne nalazimo u tisku niti u arhivskim dokumentima, nego u članku iz 1991. objavljenom u *Slobodnoj Dalmaciji* gdje se navodi da je poginulo 5 do 6 njemačkih vojnika.⁸⁴

Prema riječima splitskog kroničara Ante Kisića, redarstvo i NZ odvozili su mrtve u bolnicu u 16 kamiona.⁸⁵ Utvrđivanje identiteta žrtava bilo je otežano zbog činjenice da je na Pazaru bilo mnoštvo izbjeglih ljudi iz drugih područja Dalmacije, koji su većinom bili bez ikakvih osobnih isprava. Potresna slika pružala se na tržnici: rasko-

79 Isto.

80 *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, 1964, str. 789.

81 HDA, MSPK NDH NDH, kut. 6, 21980/44.

82 HDA, OZN-a za Hrvatsku, kut. 38, MOC za Split, str. 252.

83 Usp. Ante Civadelić, Bombardiranje Splita 3. lipnja 1944, *Testimonia Croatica*, god. 1, br. 1, Split 1998, str. 70, 95-100; Sofija Buličić, *Sjećanje na 3. lipnja 1944*, katalog izložbe, Split 1994, s. p; S. Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, 185; HDA, GNRS NDH, kut. 35, 6566/44; HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće Ia br. 157/44. (5. lipnja 1944).

84 Usp. Frano Baras, Tko je naručio bombardiranje Splita?, *Slobodna Dalmacija*, 3. lipnja 1991, str. 8.

85 Duško Kečkemet, Ratna slikovnica Dalmacije, *Nedjeljna Dalmacija* (Split), 4. studenoga 1979, str. 19. Objavljivane su i kratke notice s popratnim fotografijama koje se odnose na bombardiranja Splita i Zadra. Usp. D. Kečkemet, Ratna slikovnica Dalmacije, *Nedjeljna Dalmacija*, 11. studenoga 1979, str. 19.

madana tijela ili naizgled neozlijeđena, ali usmrćena zračnim pritiskom, te usmrćeni konji i razlomljene seljačke zaprege. Brojne životinje pobješnjele su od eksplozija tijekom zračnih napada, te ih je bilo potrebno ustrijeliti.⁸⁶

Poslije ovoga napada brojni ljudi ostali su bez smještaja. Veliki krateri od bombi, na nekim mjestima, bili su puni vode zbog oštećenih vodovodnih cijevi. Pokidani su bili telefonski i električni vodovi.⁸⁷ Zbog velike materijalne štete prouzročene u ovom napadu Glavarstvo građanske uprave u Splitu donijelo je naredbu kojom se propisivalo plaćanje naknade za pričinjenu materijalnu štetu, posebice za imovinu državnih službenika.⁸⁸ U tom napadu bombe su pale i unutar zidina Dioklecijanove palače i pri tom je oštećena, na sjevernoj strani Peristila, kuća Aglič–Mrkonjić.⁸⁹

Bombe koje su pale u blizinu neoromaničke crkve Sv. Ante na Matejuški, poremetile su statiku crkve i izazvale oštećenja krova, kupole i unutrašnjosti.⁹⁰ Nakon ovog napada ponovno je preseljena gradska tržnica, sada na Peristil, a bilo je prodavača i pod svodovima Željeznih vrata Dioklecijanove palače.⁹¹

Gradska bolnica nije mogla zbrinuti sve ranjenike, pa je Narodna zaštita u muškoj pučkoj školi, Manuš–Dobri, uspostavila privremenu bolnicu.⁹² Koliko je dugo trajalo raščišćavanje ruševina pokazuje i činjenica da je 13. lipnja pronađeno još poginulih ispod ruševina, a zadnja žrtva, dvogodišnji dječak, pronađena je 19. srpnja.⁹³

Nakon ovoga napada splitski biskup K. Bonefačić obavijestio je zapadne saveznike, preko papinskog nuncija u Beču, da su u gradu samo oružnici NDH i pripadnici NZ, te da se Split treba proglasiti »otvorenim gradom« i poštediti bombardiranje.⁹⁴ Biskupski ordinarijat u Splitu, rukovodeći se odobrenjem pape, objavio je mogućnost održavanja obreda mise u poslijepodnevnim satima i navečer, što se u splitskim crkvama počelo provoditi od 18. lipnja.⁹⁵

Od partizanskih glasila jedino je *Ratna kronika*, 5. lipnja, objavila u članku o djelovanju savezničkog zrakoplovstva na francuskoj obali, kratku vijest da savezničko zrakoplovstvo pomaže NOV bombardiranjem vojnih ciljeva i prometnica, te se

86 A. Civadelić, Bombardiranje Splita 3. lipnja 1944, str. 70.

87 *Novo doba*, 5. lipnja 1944, str. 1. i 7. lipnja 1944, str. 2. [u ovom broju je popis 222 smrtno stradale osobe kao i popis ranjenih].

88 Nekoliko desetaka molbi uputili su djelatnici pučkih škola za naknadu štete počinjene u bombardiranju 3. lipnja. Usp. DAST, Velike župe Cetina, kut. 9, Uplate pomoći postradalima 1942-1944.

89 Stanko Piplović, Razaranje povijesne jezgre Splita u II svjetskom ratu, *Kulturna baština: časopis za pitanja prošlosti splitskoga područja*, god. X, br. 15, Split 1984, str. 127.

90 Isto, 129.

91 *Novo doba*, 13. srpnja 1944, str. 2.

92 S. Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, str. 186.

93 Isto.

94 *Kronologija Splita 1941-1945*, str. 320.

95 *Novo doba*, 20. lipnja 1944, str. 2.

navode napadi na njemačke vojne kolone kod Splita i Omiša. Ne spominju se nikakvi drugi podaci, primjerice o uspješnosti akcije, odnosno o nanesenim gubicima neprijatelju.⁹⁶

Djelovanje brojnih javnih službi u Splitu bilo je ugroženo, a jedan od razloga je bio i taj što su i brojni državni službenici smrtno stradavali ili su ranjeni, a uništavana je i njihova imovina, pa nije bilo uvjeta za nastavak redovitog rada. Takav slučaj bio je i s rizničkom stražom u Splitu. Jedan nadstražar i pripravnik su ranjeni, a imovina ostalih službenika djelomično ili u potpunosti oštećena.⁹⁷

O tome kako je bilo u to vrijeme živjeti u Splitu saznajemo i iz izvješća višeg nadzornika rizničke straže koji je 18. lipnja doputovao u Split. Izvijestio je o strahovitom porušenosti grada i velikoj skupoći, osobito za »najobičniji obrok« jer je dopremanje hrane teklo loše, a otežane prometne veze koristile su se samo za vojne potrebe.⁹⁸

U razdoblju od 18. do 22. lipnja oglašena je jedna uzbuna jer su vremenske prilike, osobito kiša, smanjivale vidljivost i sprečavale zrakoplove u izvođenju bojnih zadaća, ali ipak je bilo brojnih noćnih preleta. Ovakvo stanje uvjetovalo je da su kod brojnih stanovnika Splita »popustili živci«.⁹⁹

Dana 30. lipnja 1944. u 10.20 sati 10 je »Liberatora« bombardiralo istočni dio Splita. Bačeno je oko stotinu bombi od 200 do 500 kg težine.¹⁰⁰ Na Masarykovu, Gospinicu, Matije Gupca i Biankinijevu ulicu i Poljičku cestu palo je oko 50 bombi, a procjenjivalo se da je isto toliko palo u more. Poginulo je više od 30 civila, od toga 12 djece, 18 žena i 3 muškarca. Najviše ljudi poginulo je, njih 19, u skloništu zgrade u Masarykovej na kućnom broju 14. U bolnicu je prevezeno 5 ranjenika. U ovom napadu uništeno je više zgrada, a 70 ih je lakše oštećeno.¹⁰¹

Dana 8. srpnja 1944. u splitski je kanal jedan zrakoplov izbacio teret bombi. Ovo je bio slučaj »rasterećivanja« zrakoplova prije slijetanja.¹⁰²

Središnjica opreza objavila je podatke da je u razdoblju od 1. siječnja do 30. lipnja 1944. Split doživio 1.890 naleta zrakoplova, 640 uzbuna i 21 bombardiranje. U zadnji broj uračunati su i napadi na okolicu s tim da su izostavljeni napadi strojnicama iz zrakoplova. Iznesen je i podatak da je u tom razdoblju smrtno stradalo 450 do 500 ljudi.¹⁰³

96 *Ratna kronika*, br. 21, 5. lipnja 1944, izdanje Slobodne Dalmacije, HPM, Zbirka Vis, inv. br. 136.

97 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 6566/44.

98 Isto, 7149/44.

99 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 6566/44.

100 DAST, Velika župa NDH, kut. 9 (11c), Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, Taj. 861/44, str. 8.

101 *Novo doba*, 2. srpnja 1944, 2. i 4. srpnja 1944, 2.

102 DAST, Velika župa NDH, kut. 9 (11c), Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, Taj. 938/44, str. 7.

103 *Novo doba*, 19. srpnja 1944, str. 2.

Dana 13. listopada 1944. bačeno je oko 30 bombi na splitsko brodogradilište i na područje Meja.¹⁰⁴ Za dva dana, 15. listopada, ponovno je izveden napad na brodogradilišta na koje je bačeno 35 bombi, od kojih je veći broj pao u more. Ljudskih žrtava nije bilo.¹⁰⁵ Zadnji napad na Split izveden je 21. listopada, a bombe su pale na Gripe, brodogradilište i željezničku postaju.¹⁰⁶

Uz niz problema vezanih uz bombardiranje grada, dodatni problem u Splitu bile su i brojne izbjeglice, osobito žene i djeca, koje su njemačke snaga iselile, ili su sami izbjegli, u potrazi za utočištem. Njihova prisutnost, s obzirom na učestalost preleta zrakoplova i vjerojatnost da će napasti grad, povećavala je mogućnost većih ljudskih žrtava.¹⁰⁷ Iako za većinu izbjeglica ured Ministarstva skrbi za postradale krajeve nije niti bio u mogućnosti naći prikladni smještaj, ljudi su svojom voljom boravili pod »vedrim nebom«, većinom na poljima izvan grada, zbog straha od bombardiranja. To se moglo za vrijeme ljetnih mjeseci i smatrati zadovoljavajućim rješenjem, no, dolazak hladnog vremena primorao je ljude na povratak u grad, te se ured Ministarstva skrbi za postradale krajeve zalagao za otvaranje domova i prihvatilišta za te ljude.¹⁰⁸

Za štete koje su pričinjene privatnom vlasništvu tijekom savezničkih bombardiranja moglo se tražiti oštećenje od Ministarstva za postradale krajeve. Za štete nastale u bombardiranjima prije 3. lipnja 1944, kao i za bombardiranje izvedeno toga dana, molbe su se predavale Nadzorništvu zaštitnog kotara u Splitu. U srpnju 1944. u postupku rješavanja bilo je još zaostalih 65 molbi za naknadu štete od bombardiranja prije 3. lipnja, te 1.500 molbi vezano za štetu nastalu u bombardiranju 3. lipnja. Bilo je i slučajeva da su molbe vezane za ta bombardiranja i naknadno pristizale. Materijalnu štetu pričinjenu u bombardiranjima prijavljivalo je i stanovništvo Solina. O žurnosti kojom se nastojalo riješiti ove slučajeve potvrđuju riječi nadzornika Zaštitnog kotara, ing. Mirko Karlovac, koji je rekao da pomoć treba pružiti što prije jer su mnogi ostali bez »igdje ičega«.¹⁰⁹

U poslijeratnom sabiranju posljedica svih vidova razaranja grada tijekom Drugog svjetskog rata, navedeno je da je u Splitu potpuno srušeno 339 stambenih zgrada, a 1.344 ih je oštećeno, dok je 4.500 stanova bilo neupotrebljivo za stanovanje, što je 20% ukupnog stambenog fonda. Stradalo je djelomično ili u potpunosti 6 školskih zgrada, 18 administrativnih objekata, 5 crkava i 3 zdravstvene ustanove.¹¹⁰

104 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće Ia br. 289/44. (15. listopada 1944).

105 Isto, Dnevno izvješće Ia br. 291/44. (17. listopada 1944).

106 S. Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, str. 189.

107 HDA, MSPK NDH NDH, kut. 6, 21980/44.

108 Isto.

109 Isto.

110 S. Piplović, Razaranje povijesne jezgre Splita u II svjetskom ratu, 131. Ove podatke Piplović je preuzeo iz *Slobodne Dalmacije* od 4. srpnja 1947, a podaci se ne odnose samo na štete počinjenu od savezničkog zrakoplovstva. Godine 2004. bila je 60. obljetnica teških razaranja grada 1944. čega su se Splitskani podsjetili u *Slobodnoj Dalmaciji*, u rubrici »Splitski memento«, prigodnim tek-

U poslijeratnom Splitu između Obale JNA¹¹¹ i Titove obale¹¹² postojala je i Obala saveznika¹¹³, nedaleko povijesno–ambijentalnog Velog varoša koji je uz Lučac jedan od razorenijih dijelova pučkih predgrađa Splita kojeg je upravo savezničko zrakoplovstvo tijekom rata porušilo. U neposrednoj blizini Obale saveznika, u Marmontovoj ulici, 3. lipnja 1944. teško su stradale kuće Ljubić i Vidović, a u obližnjoj Babinoj ulici savezničko zrakoplovstvo porušilo je slikoviti ruralni ambijent s težačkim kućama.¹¹⁴

Lučka i željeznička postrojenja u Splitu izgrađena su u drugoj polovini 19. stoljeća i nalaze se u neposrednoj blizini gradske jezgre koja je stoga bila ugrožena u zračnim napadima, no, ipak povijesna jezgra Splita nije s obzirom na položaj u takvoj mjeri razrušena kao što je to bio slučaj Zadra, Rijeka i Poreča.¹¹⁵

Splitski arhitekt Niko Armando (1899–1981) tijekom tih ratnih dana »hvatao« je slike grada crtajući kredom i olovkom predjele koje su na očigled nestajali. Zbirka njegovih crteža nalazi se u Muzeju grada Splita.¹¹⁶

I okolica Splita bila je pod udarom savezničkog zrakoplovstva tijekom 1943. i 1944. godine.

Kaštel Sućurac napadnut je 5. prosinca 1943. kao i Split.¹¹⁷ Prema popisu pokopanih na groblju Gospe na Hladi u tom je napadu poginulo 97 mještana, a njih 65, zajedno s župnikom, don Antom Rubignonijem, stradalo je za vrijeme misnog slavlja u crkvi koja je potpuno srušena.¹¹⁸ Samo tri žene, koje su bile na misi, nisu smrtno stradale jer su se sklonile u krstionicu iza ormara, a zbog lakših ozljeda prevezene su u splitsku bolnicu.¹¹⁹ Ostale 32 osobe poginule su u kući ili na nekim drugim mjestima u Kaštel Sućurcu.¹²⁰ Veći dio žrtava ovoga savezničkog bombardiranja,

stom i fotografijama. Usp. *Slobodna Dalmacija*, 4. siječnja 2004, str. 15. i 9. kolovoza 2004, str. 15.

111 Danas Obala kneza Branimira.

112 Danas Obala Hrvatskog narodnog preporoda.

113 Danas Trumbićeva obala.

114 S. Piplović, *Izgradnja Splita 1944–1969*, str. 49; S. Piplović, *Razaranje povijesne jezgre Splita u II svjetskom ratu*, str. 127, 129.

115 S. Piplović, »Razaranje povijesne jezgre Splita u II svjetskom ratu«, 126–132. Nekoliko fotografija, njih pet, bombardiranog Splita objavljene su u katalogu izložbe: Damir Šarac, *Splīski memento*, Split 2005, 45, 57, 58, 61, 65.

116 Nevenka Bezić-Božanić, *Dvije izložbe Muzeja grada Splita*, *Kulturna baština*, god. X, br. 15, Split 1984, str. 135.

117 HDA, Vrhovni sud NRH, stup 6/46, II dio, str. 842.

118 Sačuvani predmeti, crkveni moblijar, misna ruha i drugo iz srušene crkve pohranjeni su u riznicu župe Sv. Jurja u Kaštel-Sućurcu. Usp. *In memoriam. 50. obljetnica savezničkog bombardiranja 1943–1993*, str. 27; Petar Bezina, *Franjevci provincije presvetog otkupitelja žrtve rata 1942–1948*, Split 1995, str. 358.

119 *Novo doba*, 8. prosinca, 1943, str. 2.

120 *In memoriam. 50. obljetnica savezničkog bombardiranja 1943–1993*, str. 27.

poimence 79, uvrštene su na liste žrtava Jasenovac Research Instituta u New Yorku (www.jasenovac.org).¹²¹

Nakon tih događanja Kaštel Sućurac posjetili su B. Nardelli, glavar Građanske uprave za Dalmaciju koji je odmah odredio svotu za pomoć postradalima i obalni zapovjednik Zaccaria koji je o događajima u Kaštel Sućurcu izvijestio nadležne građanske vlasti.

Hrvatski narod objavio je, 6. siječnja 1944, na naslovnici fotografiju porušene crkve u Kaštel Sućurcu, a navedeno je da je tamo poginulo 130 osoba.¹²² Ponovno je 27. siječnja objavljen tekst i fotografija ruševina crkve u Kaštel Sućurcu. Tekst donosi već poznate podatke, a očekivano je naglašeno patetičan, što je i razumljivo, jer je promidžbena želja bila pobuditi sažaljenje čitateljstva.¹²³

Na mjestu srušene crkve u savezničkom zračnom napadu Savez boraca NOR-a podigao je 4. srpnja 1968. ploču na kojoj je pisalo da su poginuli »žrtve fašističkog terora«, a 5. prosinca 1993. stavljena je ploča s novim natpisom: »Nevine žrtve savezničkog bombardiranja nedjelja 5. prosinca 1943. u 15.05. sati [...]«¹²⁴

Jedan od svjedoka napada, 5. prosinca 1943. na Kaštel Sućurac, Ivo Plepel, u svom sjećanju je napisao: »Stariji muškarci i žene užurbano su otkopavali ruševine. U grču i plaču nastojali su što prije sahraniti zemne ostatke svojih najmilijih. [...] Potreseni strašnim razaranjem i strahujući od ponovnog bombardiranja, mnoge obitelji više nisu htjele ostati u mjestu. Nastanile su se što u polju u zemunicama, straćarama, pa čak i u bačvama za vino.«¹²⁵

Kaštel Sućurac ponovno je bombardiran 12. travnja 1944. kada je poginulo 5 osoba.¹²⁶ Slijedilo je bombardiranje 14. lipnja koje su izvele tri skupine bombardera izbacivši oko 30 bombi. U napadu 1 je osoba poginula, a 2 su ranjene.¹²⁷ Dana 20. ožujka 1944. oko podne saveznički zrakoplovi bombardirali su Dugi Rat. U napadu je 1 civil smrtno stradao, a materijalna šteta bila je neznatna.¹²⁸ Dana 12. travnja 1944. u dva je navrata žestoko napadnuta splitska okolica, Kaštela, Sv. Kajo, Vranjic,

121 Prilog tvrđnji da se radi o svjesnom lažiranju je i to da su na iste liste stavljene 266 žrtve koje su umrle u El Shatu i zbjegovima u južnoj Italiji, 75 žrtava četničkog pokolja u mjestu Gata, kod Omiša, 29 partizana iz sela Žrnovnice koji su poginuli u bitkama na Neretvi i Sutjesci, 75 poginulih u NOB-u iz Vinišća kod Trogira, 15 poginulih iz Tugara kod Splita, te 63 žrtve sela Žeževice koji su ubili Nijemci 1943. i drugi primjeri. Usp. Ivo Šćepanović, Na popisu žrtava Jasenovca i umrli iz zbjega u El Shattu, *Slobodna Dalmacija*, 11. svibnja 2005, str. 5; Josip Kljaković, Na listi 'žrtava Jasenovca' su i imena ustaša, *Slobodna Dalmacija*, 13. svibnja 2005, str. 14-15; Smiljana Šunde, Stotina Podgorana ubijeno drugi put, *Slobodna Dalmacija*, 18. srpnja 2005, str. 8-9.

122 *Hrvatski narod*, 6. siječnja 1944, str. 1.

123 Isto, 27. siječnja 1943, str. 3.

124 *In memoriam. 50. obljetnica savezničkog bombardiranja 1943-1993*, str. 5.

125 Isto, str. 19.

126 *Novo doba*, 15. lipnja 1944, str. 2.

127 Isto. Imena 103 žrtve stradale u tim napadima navedena su s mjestom ukopa u katalogu izložbe, *In memoriam. 50. obljetnica savezničkog bombardiranja 1943-1993*, str. 14-15.

128 Isto, 21. ožujka 1944, str. 3.

Kopilica, Solinska cesta i Slatina na Čiovu. Poginulo je 25 osoba, a prema navodima mnogo ih je ranjeno.¹²⁹ Dana 13. listopada 1944. u prijepodnevnim satima prvo su zrakoplovi izbacili letke, a potom je 6 zrakoplova bacilo oko 20 bombi na zapadnu okolicu Splita, a oko 15.30 sati napadnuti su i rubni dijelovi grada. Źrtava nije bilo, a načinjena je manja materijalna šteta.¹³⁰ Omiš je 2. prosinca 1943, oko 9.30 sati, bio meta savezničkim zrakoplovima. Mrtvih nije bilo, a manji broj ljudi je ranjen.¹³¹ Dana 3. lipnja 1944, kada je napadnut Split, bombardiran je i Omiš. U četiri navrata zrakoplovi su bacili oko 500 bombi. Omiš je u ovim napadima u velikoj mjeri porušen zbog zbijenog rastera malih ulica–kala, i gradnje »kuća uz kuću«, što je uostalom načelo gradnje u svim primorskim mjestima.¹³² U ovim napadima na Omiš bilo je i Źrtava.¹³³ *Novo doba* objavilo je podatak da su poginule 4 »građanske osobe«.¹³⁴

Dana 25. listopada 1944. s Visa su poletjela 2 »Spitfirea« na zadaću bombardiranja tvrđave Klis, a postigli su dva pogotka i dva promašaja. U drugom naletu, također u zadaći bombardiranja tvrđave Klis, postigli su 6 pogodaka i 2 promašaja.¹³⁵

Solin je tijekom rata znatno razoren bombardiranjima iz zraka. Nijemci su ga bombardirali 13. rujna 1943, ali najteža bombardiranja izvelo je savezničko zrakoplovstvo krajem 1943. i početkom 1944.¹³⁶ U vrijeme teških razornih zračnih napada 5. prosinca 1943. na Split i Kaštel Sućurac, u manjoj mjeri stradao je i Solin. Poginuo je 1 civil, 1 je ranjen, a materijalna šteta je nanesena jednoj kući. Od izbačenih bombi 3 su ostale neeksplodirane.¹³⁷ O napadu na Solin 12. travnja 1944. poznat je samo podatak da čovjek koji je ranjen tijekom toga napada preminuo u splitskoj bolnici 15. lipnja 1944.¹³⁸ Dana 16. kolovoza 6 bombardera izbacilo je bombe na željezničku postaju u Solinu i pričinilo znatnu materijalnu štetu, a Źrtava nije bilo.¹³⁹ U kasnijim napadima brojne pučke kamene kuće pretvorene u su ruševine. Tako je uz cestu što prolazi kroz Solin rijetko koja kuća ostala čitava. U tim razaranjima stradali su i mnogi kameni antički natpisi i reljefi koji su, kao spolije, bili uzidani u solinske težačke kuće.¹⁴⁰

129 *Novo doba*, 13. travnja 1944, str. 3. i 15. travnja 1944, str. 3.

130 Isto, 14. listopada 1944, str. 3.

131 Isto, 4. prosinca, 1943, str. 2.

132 HDA, MSPK NDH, kut. 6, 21980/44.

133 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 6566/44.

134 *Novo doba*, 5. lipnja 1944, str. 2.

135 Tino Jelavić, *No. 352 (Y) R.A.F. Squadron*, Nova Gradiška, 2003, str. 165.

136 Duško Kečkemet, Ratna slikovnica Dalmacije, *Nedjeljna Dalmacija*, 4. studenoga 1979, str. 19.

137 *In memoriam. 50. obljetnica savezničkog bombardiranja 1943-1993*, str. 11.

138 *Novo doba*, 15. lipnja 1944, str. 2.

139 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. Ia 231/44. (18. kolovoza 1944).

140 D. Kečkemet, Ratna slikovnica Dalmacije, *Nedjeljna Dalmacija*, 4. studenoga 1979, str. 19.

Dana 23. veljače 1944. anglo-američki zrakoplovi napali su Trogir.¹⁴¹ Oko 30 osoba stradalo je u ovom bombardiranju.¹⁴² Porušeno je 30 kuća, a više ih je zadobilo oštećenja.¹⁴³ Iako je u Trogiru od siječnja 1944. postojala NZ, koju su sačinjavali oružnici, vatrogasci i zdravstvo, NZ iz Splita poslala je ekipu za pomoć, liječnike, bolničare i nosače ranjenika pod vodstvom ing. Mirovskog, kao i sanitetski materijal.¹⁴⁴ Do kraja ožujka 1944. uređeno je privremeno sklonište ispred trogirске katedrale, zatvaranjem zapadne i južne strane predvorja katedrale, a samim time zaštićen je i Radovanov portal. Još jedan primjer zaštite kulturnih spomenika je izgradnja kamenog zida oko Meštrovićevog reljefa bana Berislavića kojeg su talijanske vlasti maknuli s glavnog trga.¹⁴⁵ Planirala se i izgradnja skloništa u samostanu Sv. Nikole.¹⁴⁶ Dana 26. srpnja 1944. Trogir je ponovno napadnut.¹⁴⁷

Iznimno teško porušene su i Pasike, u graditeljskom smislu »nereprezentativni« i siromašniji dio Trogira s težačkom arhitekturom. Trogir, koji je danas kao cjelokupni gradski sklop pod zaštitom UNESCO-a, u ovom napadu nepovratno je izgubio crkvu Sv. Mihovila, od koje je do danas ostao samo zvonik iz 1595. Materijalna šteta je prouzročena i na dominikanskom sklopu iz 14. stoljeća. Renesansi kula samostana teško je oštećen u bombardiranju, a poslije rata je obnovljen i danas se u njemu nalazi gradski lapidarij.¹⁴⁸

Prema izvješću povjerenika rizničke straže iz Sinja dana 15. lipnja u 10.30 sati bombardiran je Sinj i u tom napadu poginulo je 8 osoba i 15 ih je ranjeno, a pričinjena je i materijalna šteta na zgradama čiji vlasnici nisu bili u mogućnosti popraviti ih o vlastitom trošku.¹⁴⁹ Potom je napad uslijedio 14. srpnja kada su engleski zrakoplovi bombardirali vojne ciljeve u Sinju. Bačena je 21 bomba od 250 kilograma na jugozapadni dio Sinja. Većinom su bombe pale na polja i vrtove. U napadu su ranjene 2 civilne osobe, 1 žena i 1 dijete. Smrtno stradalih nije bilo, kao niti u napadu strojnica koji je izveden 29. srpnja.¹⁵⁰ Dana 10. kolovoza 1944. središte Sinja

141 *Novo doba*, 29. veljača 1944, str. 3; *Hrvatski list*, 2. ožujka 1944, str. 4; U *Hrvatskom listu*, 21. ožujka 1944, str. 7. objavljena je i fotografija na kojoj se vidi raščišćavanje ruševina od posljedica napada zrakoplova 23. veljače 1944. na Trogir.

142 Imena 23 žrtve koje su do tada pronađene objavio je *Hrvatski narod*, 11. ožujka 1944, str. 3.

143 *Novo doba*, 29. veljača 1944, str. 3.

144 Isto, 15. siječnja 1944, str. 2. i 26. veljača 1944, str. 3.

145 Isto, 20. rujna 1944, str. 3.

146 Isto, 29. ožujka, 1944, str. 3.

147 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće Ia br.209/44. (27. srpnja 1944).

148 *Jadran. Vodič i atlas*, Zagreb, s.a, str. 84. Danka Radić, »Zaštita spomenika u Trogiru tijekom XX. stoljeća«, *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb 2004, str. 427. navodi da je crkva Sv. Mihovila srušena, a Dominikanski samostan zadobio oštećenja u napadu 23. veljače 1944.

149 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 21980/44. i 7640/44.

150 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće Ia br. 199/44. (17. srpnja 1944); DAST, Velika župa NDH, kut. 9 (11c), Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, Taj. 938/44, str. 7; HDA, GNRS NDH, kut. 37, 8583/44.

napadnuto je strojničkom vatrom, a bačene su i 4 bombe. Poginule su 2 osobe, 4 su teško ranjene, a 3 lakše. Teško je oštećeno 6 kuća, a 12 je zadobilo lakša oštećenja.¹⁵¹ Ponovni napad izveden je 20. kolovoza kada je 6 bombi palo na područje grada. U napadu su poginule 2 osobe, a treća je preminula u splitskoj bolnici. U splitsku bolnicu prebačena su 4 teža ranjenika, a lakše ranjenima pružena je pomoć u Sinju. U ovom napadu oštećeno je 6 kuća.¹⁵²

Dana 11. rujna 1944. bombardiran je Sinj, a pogođena je i crkva Gospe Sinjske. U napadu je manja oštećenja zadobila i »čudotvorna« slika »Gospe Sinjske«. Oko 20 osoba poginulo je u ovom napadu.¹⁵³ U navedenim napadima na Sinj pričinjena je šteta i na franjevačkom samostanu i katoličkom domu.¹⁵⁴

Službenici Razdjela rizničke straže u mjestu Han zamijetili su 29. svibnja 1944. u 16 sati veći broj engleskih zrakoplova koji su se kretali iz pravca juga prema Livnu. Isti zrakoplovi su na lokaciji Bilobrkovih Knježica ispustili 5 lakih bombi na mjesto ispaše, te je tom prilikom stradao 1 pastir i nekoliko komada stoke.¹⁵⁵

Dana 20. srpnju su 4 saveznička zrakoplova u dva navrata izbacili 16 bombi na područje Hana, u namjeri bombardiranja mosta na Cetini. Poginuo je 1 oružnik, a 1 žena je ranjena. Most je ostao neoštećen, kao i u napadu 31. srpnja, kada nije bilo niti žrtava niti materijalne štete.¹⁵⁶ Savezničko zrakoplovstvo napalo je 12. lipnja 1944. selo Dicmo u okolici Sinja. Tom prilikom oštećeno je nekoliko kuća, jedan vojnik je ranjen, a uništeno je i 1 njemačko vojno vozilo.¹⁵⁷

U blizini Imotskog srušena su 13. travnja 1944. dva zrakoplova. Pri tom je zarobljeno 5 zrakoplovaca.¹⁵⁸ U arhivu franjevačkog samostana u Imotskom sačuvani

151 DAST, Velika župa NDH, kut. 9 (11c), Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, Taj. 1123/44, str.6.

152 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. Ia 235/44. (22. kolovoza 1944); DAST, Velika župa NDH, kut. 9 (11c), Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, Taj. 1196/44, str.7; *Novo doba*, 22. kolovoza 1944, str. 2; *Naša zaštita*, 1. rujna 1944, br. 20-21, str. 15.

153 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. Ia 256/44. (12. rujna 1944); *Hrvatski list*, 13. rujna 1944, str. 2. *Hrvatski list*, 12. listopada 1944, str. 5, objavio je u listopadu dio pisma Stanka Petrova svom bratu Jakovu u Metković u kojem se govori o slici »Gospe Sinjske«: »Nego u toj velikoj nesreći, koja nas je udarila, ipak jedna je velika utjeha: draga slika maše mile Gospe ostala je čitava! Okvir je oštećen i razlupan, ali nije pao. Staklo je otišlo u komadiće – ali nije sliku oštetilo. Samo je jedna mali niz bisera prekinut, ali inače sve je zlato čitavo. Kruna se na Gospinoj glavi odtrgla i pokrila sveto Gospino lice, da ne gleda onih strahota, ali lice i čitava slike potpuno je zdrava i čitava. Daj Bože, da nam takva i ostane, a crkva će se sagraditi! To se ja uzdam, pa makar ja i ne doživio. Hoće drugi! Dat će Gospa!«.

154 DAST, Velike župe Cetina, kut. 1 (3c), Zapovjedništvo obalnog odsjeka Lika, br. 10989/44.

155 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 6567/44.

156 DAS, Velika župa NDH, kut. 9 (11c), Zapovjedništvo 7. oružničke pukovnije u Splitu, Taj. 1064/44, str.9; HDA, GNRS NDH, kut. 37, 8583/44.

157 HDA, GNRS NDH, kut. 35, 7640/44.

158 *Hrvatski list*, 16. travnja 1944, str. 2; Miroslav Ujdurović, *Biokovsko–neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Split 1983, str. 284.

su zapisi Marketa Kolombana iz vremena Drugog svjetskog rata. Dana 13. travnja 1944., četvrtak, zapisao je : »Nijemci su oborili dva američka aviona u 2 sata poslije podne. Piloti se spasili padobranima. Jedna je avion upao čitav u Crveno jezero a drugi se prepolovio. Polovina ostala na sjevernoj strani jezera a druga polovina otišla u jezero.« U travnju 2008. dva časnika Američkih zračnih snaga (USSAF) boravila su u Imotskom da bi se utvrdile okolnosti smrti američkih zrakoplovaca. Razgovarali su i o postavljanju spomen-obilježja kraj Crvenog jezera u spomen na poginule američke pilote što je bila inicijativa grada Imotskog.¹⁵⁹

Saveznički zrakoplovi bombardirali su Imotski 11. kolovoza 1944. i pri tom uništili zgradu komande »feldžandarma«. U napadu je poginulo 7 civila, 2 vojnik i 1 oružnik.¹⁶⁰ Dana 22. ožujka 1944. saveznički zrakoplovi bombardirali su Krivodol, a u napadu je poginula 1 osoba, pripadnik rizničke straže.¹⁶¹ Dana 22. svibnja 1944. angloamerički zrakoplovi napali su Glavinu Donju i u tom napadu poginulo je 5 civila.¹⁶² Dana 21. listopada 1944. tri »Spitfirea« u 14 sati poletjela su na zadatak bombardiranja tvornice u Imotskom. Postigla su 2 izravna pogotka i 4 promašaja.¹⁶³

Djelovanje Narodne zaštite u Splitu

Split je bio sjedište zaštitne župe i zaštitnog kotara za područje samog grada. Grad je bio podijeljen na pet zaštitnih područja, tzv. krugova, na čelu kojih su bili inženjeri Kaliterna, Machiedo, Žagar i Nonveiller. Na području svakog zaštitnog kruga djelovao je jedan vod NZ, koji se sastojao od više rojeva: vatrogasnih, zdravstvenih, glasnčkih, za otkopavanje ruševina i za popravke. Svaki vod bio je samostalna jedinica koja djeluje na području jednog zaštitnog kruga. Sjedište Zapovjedništva NZ grada Splita nalazilo se na Prokurativama, a bilo je ustrojeno od šest službi: promatračke (u nekim gradovima ova služba nazivala se i oglašivačka), zdravstveno–sanitetske, kemijsko–otrovne, tehničke, policijsko–redarstvene i vatrogasne. Stožer sati zapovijedao je pojedinim krugom, a svi su međusobno bili povezani telefonskom vezom. Za svaku pojedinu službu postojao je »stručnjak izvjestitelj« koji je izvještavao stožer o djelovanju pojedine službe. Služba opreza i promatračka služba raspolagale su s pet

159 <http://www.imotskenovine.hr/index> (26. siječnja 2006. i 13. travnja 2008)

160 HDA, MINORS NDH, Glavni stožer, Dnevno izvješće br. Ia 226744. (13. kolovoza 1944); Petar Bezina, *Župljani župa povjerenih Franjevačkoj prvinciji Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1941-1945. 1990-1995, Split 2003*, 76-82, navodi imena dviju žena iz Imotskog koje su poginule u tom bombardiranju, te imena još dvoje Imočana koji su poginuli u bombardiranjima Bosanskog Broda i Donjeg Miholjca. M. Ujdurović, *Biokovsko–neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, str. 304, navodi da je ukupno poginulo 6 ljudi.

161 P. Bezina, *Župljani župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1941-1945. 1990-1995*, str. 77.

162 Isto, str. 83-84.

163 T. Jelavić, *No. 352 (Y) R.A.F. Squadron*, str. 63.

postaja za promatranje i za uzbunjivanje, a koristile su se ručnim i električnim sirenama. U sastavu zaštitnog kotara djelovao je Društvo ured koji je trebao voditi brigu o podijeli pomoći postradalima u novcu, odjeći, hrani i sl.¹⁶⁴

Sredinom srpnja 1943. područje grada Splita podijeljeno je na 224 »zaštitna susjedstva«, koje je obuhvaćalo 10–15 zgrada, a nadgledao ga je nadzornik, »čuvar susjedstva«.¹⁶⁵

Već u mjesecu listopadu 1943. u Splitu se poduzimaju mjere za djelotvornu zaštitu stanovništva od posljedica zračnih napada. Dana 23. listopada 1943. »alarmna služba« (služba opreza) NZ i njemačka komanda organizirali su pokusnu uzbuna za građanstvo, koja je započela jednoličnim zvukom sirene u trajanju od pet minuta, a završila isprekidanim jednoličnim zvukom u trajanju od jedne minute.¹⁶⁶

NZ objavljivala je u *Novom dobu* upute o ponašanju stanovništva tijekom uzbune. Preporučali su da je kod oglašene sirene potrebno odmah potražiti zaklon, pa bila to i obična jama ili kut u stanu i pri tome ne trčati i stvarati paniku, nego biti pribran, te se ne gurati u skloništa. Tražilo se također poštivanje svih naredbi »službujućih organa«.¹⁶⁷

U novinama se upozoravalo na iskustva drugih europskih gradova za vrijeme zračnog napada, te su građani poticani da se podučavaju putem predavanja i različitih izdanja o samozaštitnim mjerama.¹⁶⁸ Jedna od prvih mjera bilo je i zamračivanje, koje je primjerice u Splitu trajalo u listopadu 1943. od 20 do 5 sati, a u studenom je, prema odredbi zapovjedništva NZ u Zagrebu, trajalo od 19 do 7.30 sati, kao i u cijeloj državi.¹⁶⁹ Mjera zamračivanja smatrana je toliko važnom da je i najmanji neposluh kažnjavan isključivanjem električne rasvjete na dva ili tri tjedna, a imena prekršitelja su objavljivana u novinama. Zamračivanje se odnosilo i na svjetla motornih vozila koja su se morala zasjenjivati, a zabranjeno je i kretanje ulicama sa svjetiljkom. Za nepoštivanje odredbe o zamračivanju moglo se kazniti zatvorom od 30 dana, novčanom kaznom od 10.000 kuna i oduzimanjem rasvjete. Kažnjavanje nepoštivanja odredbe o zamračivanju nastavilo se i tijekom 1944. godine objavljivanjem imena prekršitelja i oduzimanjem električne rasvjete na deset dana. Ukoliko se za vrijeme uzbune i samog zračnog napada nije poštivala ova odredba, prekršitelj se mogao izvesti i pred prijeki sud.¹⁷⁰

Također su provođene vrlo rigorozne mjere vezane za nepoštivanje redarstvenog sata što je za sobom povlačilo novčanu kaznu, a muški »bezbrizni noćni šetači« su

164 *Naša zaštita*, br. 8, 10. travnja 1944, str. 3-4; *Novo doba*, 11. prosinca 1943, str. 2, 12. prosinca 1943, str. 2. i 14. prosinca 1943, str. 2; N. Barić, *Uspostava i djelovanje uprave u NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije*, str. 72.

165 *Novo doba*, 14. srpnja 1944, str. 3.

166 Isto, 23. listopada 1943, str. 2.

167 Isto, 28. listopada 1943, str. 2. i 3. studenoga 1943, str. 1.

168 Isto, 7. studenoga 1943, str. 2.

169 Isto, 21. listopada 1943, str. 1-2.

170 Isto, 20. listopada 1943, str. 2. i 27. veljača 1944, str. 3.

kažnjavani šišanjem »na golo«. O djelotvornosti tih mjera vlast je odmah izvijestila javnost da je 18. kolovoza 1944. uhićeno 28 osoba, a već slijedećeg dana broj je smanjen za 1/3 što je značilo da su Splitski postali revniji u poštivanju odredbe o redarstvenom satu jer »vole svoju kosu i ne vole plaćati kazne«. ¹⁷¹

Takvi oblici kažnjavanja imali su dva razloga: suzbijanje stvarne prijetnje i smanjivanje ljudskih gubitaka i materijalne štete, ali isto tako i suzbijanje protudržavne djelatnosti stanovništva čije »[...] neraspoloženje prema Englezima rađa na drugoj strani simpatijama prema partizanima više nego prema vlastitoj državi«. ¹⁷²

U Splitu je već 17. listopada 1943. u *Novom Dobu* objavljen poziv za novačenje u postrojbe Građanske zaštite, odnosno NZ. Prijaviti se moglo u prostorijama Narodnog kazališta od 16 do 18 sati. Intenzivniji rad na učinkovitijem ustroju NZ otpočeo je u prosincu poslije snažnih napada na Split i okolice. ¹⁷³ Dana 7. prosinca Zapovjedništvo NZ uputilo je poziv inženjerima od 25 do 40 godina, koji nisu djelatni u nekoj javnoj službi, da se prijave u Tehničku službu NZ u Splitu, a uskoro su pozvane bolničarke i bolničari da se prijave u Crveni križ. ¹⁷⁴

Ubrzo su se građani organizirali u »radne odrede NZ«, a okupljali su se na znak zvona Sv. Duje. Neodazivanje ovim pozivima podlijevalo je domobranskim vojnim propisima. U novinama su objavljivani tekstovi u kojima se poziva stanovništvo na solidarnost s onima koji su stradali, te da im pružaju novčanu pomoć, pomoć u hrani, odjeći i smještaju. ¹⁷⁵

Kodeks ponašanja za vrijeme uzbune i zračnog napada promicala je »alarmna služba«, kao dio Narodne zaštite, putem *Novog doba*, a taj kodeks je nalagao slijedeće: ne stajati na ulici gledajući u nebo kada se približavaju zrakoplovi, ne trčati i ne vikati po ulici, ne stajati kraj prozora niti se zadržavati na višim katovima zgrade, ne približavati se neeksplozivnim bombama, ne pušiti u skloništu i drugo. ¹⁷⁶ Također se utjecalo na građane u smislu da oprez prije i za vrijeme napada ne znači »kukavičluk«, te da se posebno treba paziti na djecu i starce, te pružati pomoć unesrećenicima i sačuvati »prisebnost duha«. ¹⁷⁷

Građani Splita za vrijeme tih prvih napada odlazili su u javno sklonište, u kriptu ispod krstionice Sv. Ivana, nekadašnji rimski hram Jupitera, gdje je prije bilo spremište stolova i stolica iz obližnjih gostionica. U svrhu zaštite odlazilo se i pod svodove

171 Isto, 22. kolovoza 1944, str. 2.

172 HDA, Državni izvještajni i promidžbeni ured pri predsjedništvu vlade NDH, GRP, kut. 3, Taj. 261/44, str. 4.

173 *Novo doba*, 17. listopada 1943, str. 2, 19. listopada 1943, str. 2. i 20. listopada 1943, str. 2.

174 Isto, 8. prosinca 1943, str. 2. i 8. siječnja 1944, str. 2.

175 Isto, 10. prosinca 1943, str. 2. i 8. siječnja 1944, str. 2.

176 Isto, 16. studenoga 1943, str. 2.

177 Isto, 4. prosinca 1943, str. 2.

crkvice Sv. Lucije ispod stolne splitske crkve, a kasnije se kao sklonište koristio i prostor »pod svodom« Gospice od Zlatnih vrata.¹⁷⁸

Narodna zaštita je učestalo preko novina upozoravala građanstvo na rizična ponašanja za vrijeme uzbuna i napada, te da stanovništvo obavezno prijavi neeksplozivne bombe i druge naprave. Također su upozoreni da je u napadima krajem 1943. i početkom 1944. godine najviše stradalo onih koji su se zatekli na ulicama.¹⁷⁹

Objavljivani su i vrlo praktični savjeti vezani za čuvanje pokretne imovine, posebice odjeće i obuće, u kojima se savjetuje da se dio odjevnih predmeta pohrani kod rodbine i prijatelja koji ne žive u istom dijelu grada, jer se tako mogu sačuvati najpotrebnije stvari u slučaju da dođe do uništenja stana ili kuće uslijed bombardiranja.¹⁸⁰

Stručno izaslanstvo Narodne zaštite iz Zagreba stiglo je 9. prosinca 1943. u Split s namjerom da se poboljša rad NZ.¹⁸¹ U prosincu 1943. u novinama su objavljeni zadaci Narodne zaštite tijekom i poslije napada s napomenom da se i ostalo građanstvo, koje nije u postrojbama NZ, priključi u raščišćavanje pločnika pred privatnim zgradama, a u svrhu što žurnije uspostave prometa.¹⁸²

Uz postrojbe Narodne zaštite, i pripadnici vojnih postrojbi sudjelovali su u čišćenju ruševina i pomaganju unesrećenima, a pojedini vojnici su za taj rad i odlikovani.¹⁸³ U pomoć su pritjecali i pripadnici mornarice NDH koje su inače bili u službi osiguranja u splitskoj luci, a također su radili na uspostavi prometa i raščišćavanju ruševina.¹⁸⁴

Od osnutka postrojbi Narodne zaštite u Splitu do 15. ožujka 1944. u gradu je opasnost oglašena oko 476 puta, s tim da je 38 puta izveden napad na samo područje grada, a 27 napada izvedeno je na neposrednu okolicu.¹⁸⁵ Ta svakodnevna prisutnost zvuka sirena u životu građana Splita poslužila je domišljatom novinaru za kratak tekst za razbibrigu u kojem objašnjava riječ *sirena*, te ukazuje na postojanje mitoloških sirena, kćeri Oceana i Anfitrite koje su uspavljivale mornare, a u Splitu se mogu vidjeti na velikoj česmi na Obali, dočim one svakodnevne splitske su »sirene–budilice« za koju djeca kažu i »svirena« jer sviraju.¹⁸⁶

178 Isto, 13. studenoga 1943, str. 2. i 20. studenoga 1943, str. 2; S. Muljačić, Podaci o ustrojstvu i djelovanju službi Narodne zaštite i izgradnji skloništa u ratnom Splitu, 1943./44. godine, str. 183.

179 *Novo doba*, 11. siječnja 1944, str. 2.

180 Isto, 23. siječnja 1944, str. 2.

181 *Novo doba*, 11. prosinca 1943, str. 2.

182 Isto, 7. lipnja 1944, str. 1.

183 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943–studen 1944), str. 65; *Novo doba*, 7. prosinca 1943, str. 2.

184 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave u NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije, str. 68.

185 *Naša zaštita*, br. 8, 10. travnja 1944, str. 3–4. Podaci se ne odnose samo na opasnost od napada iz zraka.

186 *Novo doba*, 7. prosinca 1943, str. 2.

Cjelokupna promidžbena djelatnost Narodne zaštite imala je zasigurno prvotnu namjeru sigurnost ljudi, ali je također služila u svrhu uvjeravanja ljudi da vlast poduzima sve mjere kako bi valjano skrbrila o građanstvu. Ta zadaća bila je teško izvediva s obzirom na gotovo nikakvu prometnu povezanost Splita s ostatkom države, što je onemogućavalo opskrbu grada u kojem se živjelo u teškim prehranbenim, materijalnim i zdravstvenim uvjetima. Ovdje ne treba niti previdjeti nastojanje da se utječe na promjenu raspoloženja ljudi prema zapadnim saveznicima i prema NOV i POJ koji su ovdje imali znatnu podršku. U promidžbenom smislu vlasti NDH nastojale su iskoristiti bombardiranja Splita, jer su Splitski ipak »[...] većim dijelom ogorčeni, što su njihovi sinovi u Titinoj vojsci, a oni bivaju stalno napadnuti od anglo-saksonskog zrakoplovstva.«¹⁸⁷

Narodna zaštita je sve svoje obavijesti i upozorenja objavljivala u *Novom dobu*. Tako je objavljen i podlistak u nekoliko nastavaka, od 1. ožujka 1944, naslovljen »Samozaštitni tečaj za građanstvo«.¹⁸⁸

Za vrijeme »veleuzbune« civilno stanovništvo nije se smjelo kretati ulicama bez obzira na doba dana. Ovo upozorenja nije nužno oglašavano vezano za zračnu opasnost, nego je korišteno i kao upozorenje za druge vidove ratnih opasnosti, primjerice iskrcavanje partizanskih i savezničkih pješačkih snaga na obližnje otoke, zbog čega je njemačka vojska nastavila s izmještanjem stanovništva s otoka. U travnju 1944. iseljena je Šolta, Drvenik i Stobreč, a »veleuzbuna« je oglašavana za potrebe nesmetanog kretanja vojske, kao i za druga vojna djelovanja vezana za evakuaciju.¹⁸⁹

Učestale uzbune sprečavale su redovit život u grada, pa je Narodna zaštita 3. travnja 1944. donijela odluku da će se znak uzbune davati samo u slučajevima velike opasnosti za život građana.¹⁹⁰ Da bi se normalizirao život u gradu, čak se pokrenula inicijativa da Gradska knjižnica od veljače 1944. bude otvorena barem dva sata dnevno i to u poslijepodnevnim satima kada u pravilu nije bilo zračnih uzbuna.¹⁹¹

Postrojbe NZ posebno su se iskazale za vrijeme najtežeg napada na Split, 3. lipnja 1944. Požrtvovno su radili na raščišćavanju ruševina i otkopavanju unesrećenih

187 N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943-studen 1944), str. 72.

188 *Novo doba*, 1. ožujak 1944, str. 3, 4. ožujak 1944, str. 3, 8. ožujak, 1944, str. 3 i 14. ožujak 1944, str. 3.

189 Početkom 1944. njemačke snage stupnjevito su ovladale dalmatinskom obalom i otocima, nakon čega su započeli s pripremama za utvrđivanje i obranu od mogućeg iskrcavanja zapadnih saveznika. U veljači su odlučili evakuirati vojno sposobno stanovništvo koje bi, prema njihovom mišljenju, u slučaju savezničkog iskrcavanja pomagalo saveznicima i partizane. Njemačke snage odustale su od masovnog iseljavanja oko 200.000 ljudi iz obalnog područja na područje sjeverno od Save. No, iseljavanja je ipak bilo. Do kraja ožujka s otoka Korčule, Hvara, Mljeta, Brača, Šipana i Lopuda evakuirano je 3.700 do 3.900 osoba, a s Pelješca još 1.094. Evakuacija je provedena na grub način, a protesti vlasti NDH upućeni Nijemcima nisu imali nikakvog učinka. Usp. N. Barić, Uspostava i djelovanje uprave u NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije, str. 75.

190 *Novo doba*, 14. travnja 1944, str. 3.

191 *100 godina Sveučilišne knjižnice u Splitu* (ur. Dubravko Dujmović), Split 2003, 15.

ispod gomile građevnog materijala, stolarije i pokućstva. O opasnosti posla koji su obavljali svjedoči broj od 5 poginulih pripadnika NZ. Proglašenje »veleuzbune« od 4. do 6. lipnja, zbog iskrčavanja partizana na Brač, usporilo je rad postrojbi NZ što je dovelo do toga da su mnogi unesrećeni izgubili živote ispod ruševine zbog nepravodobno pružene pomoći.¹⁹²

Tijekom listopada 1944. jasno se osjetila napetost zbog odluke o povlačenju njemačke vojske s dalmatinskog obalnog pojasa.¹⁹³ Stoga, zbog stvarne prijetnje kao i uznemirivanja stanovništva, objavljena je vijest o novom znaku uzbune za oglašavanje prijetnje bojnim otrovima. Novi znak bili su zvuci udaranja željezne šipke, čime se upozoravalo stanovništvo na bacanje bombi s bojnim otrovima. U tisku je objavljeno da plinovi koji se šire iz tih bombi imaju vonj sličan »gnjilom voću, senfu, kapuli i luku.«¹⁹⁴

Split i okolica napadnuti su iz zraka 44 puta, od toga Split 22 puta, a u napadima je smrtno stradala 620 civila i 26 vojnika, dok je ranjeno 198 civila i 10 vojnika. Diskrepancija u brojevima poginulih i ranjenih civila i vojnika dijelom je posljedica nedostupnosti, odnosno držanju u tajnosti, podataka o stradalim vojnicima, no, ipak je indikativna i upućuje na zaključak da su nerijetko civilno stanovništvo i njihova imovina bili na udaru savezničkih zračnih snaga, te da je ovaj vid vojnog djelovanja prouzročio znatnu kolateralnu štetu.

U posljednjih nekoliko godina pojedinci iz Splita kojima su članovi obitelji poginuli u savezničkim bombardiranjima traže »pravo sjećanja« na te žrtve i iznose podatak da je u Splitu poginulo više od 500 civila, te da je porušena četvrtina grada.¹⁹⁵

192 Isto, 14. srpnja 1944, str. 3.

193 N. Barić, *Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije* (rujan 1943-studenj 1944), str. 77.

194 *Novo doba*, 20. listopada 1944, str. 3.

195 Usp. *Splitske žrtve američkih aviona, Slobodna Dalmacija*, 6. prosinca 2004, str. 9.

SUMMARY

Allied Air Strikes on Split and the Surrounding Area and the Activity of the Civil Protection in Split During the Second World War

The Allied Air Force became an important military and political factor on the territory of the Independent State of Croatia in the fall of 1943 when they established airbases in the southern part of Italy. The first targets of Allied air raids on the territory of the Independent State of Croatia were on the Adriatic Coast, related to the Allies' plans of landing in that area. During 1943 and 1944, Split and the surrounding area were bombed 44 times, out of which Split was bombed 22 times. As a result, 620 civilians and 26 soldiers were killed, 198 civilians and 10 soldiers were injured and extensive material damage was inflicted.

The Civil Protection played an important role in implementing passive air-raid protection, as well as in mitigating the consequences of air raids on Split and the surrounding area. By educating the population on proper conduct during air raid alerts and bombings, as well as by constructing and adapting shelters, the Civil Protection contributed significantly to saving civilian lives.

Key words: Second World War, Allied air raids, Split, Civil Protection, human losses